

De legitimizeitscrisis van de overheid & het arbeidsethos

Nederlanders zijn eraan gewend geraakt dat de overheid niet alleen economische vooruitgang en koopkracht, maar ook de voorzieningen van de verzorgingsstaat waarborgt. Daarvan is haar legitimeit vrijwel geheel afhankelijk geworden. Geld kan het gezag van de overheid echter onmogelijk duurzaam waarborgen. Daarvoor is een overheid nodig die haar eigen kerntaken serieus neemt, daarbinnen vervolgens rechtszekerheid biedt en die burgerdeugden ondersteunt. Een ambitieuze arbeidsmoraal maakt daarvan deel uit.

door *Ab Klink*

Directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

HET IS INMIDDELS BIJNA EEN GEMEENPLAATS: Nederland en wellicht zelfs Europa zijn in verwarring. Het lijkt wel alsof, nadat wij de drempel van het magische jaar 2000 zijn gepasseerd, de oriëntatie weg is. Het contrast met het vorige decennium is groot. In de jaren negentig van vorige eeuw leek de wereld immers een wonder van stabiliteit. Het communisme was ter ziele. China moderniseerde langzaam. Zuid-Afrika had de draai naar een moderne democratie gemaakt. De vs leek oppermachtig onder bezielende leiding van de optimist Bill Clinton. Ook economisch leken er ongekende tijden aangebroken. *Information rules* schreven de goeroes van het informatietijdperk Shapiro en Varian.¹ De ICT-revolutie zou een van conjuncturele rimpels bevrijde welvaartsgroei garanderen. De nieuwe economie diende zich aan. De wereld begon af te raken. Fukuyama en de zijnen maakten zich al ongerust over de verveling die bij al dit moois zou kunnen gaan toeslaan. Marx' communistische ideaalbeeld van de arbeider die zoveel vrije tijd en bestedingsruimte heeft dat hij naar believen kon

vissen, sjoelen of werken, leek dichterbij dan ooit. Het liberalisme bracht het allemaal dichterbij.

MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN POLITIEKE LEGITIMATIECRISIS

Na de millenniumwisseling werd het allemaal anders. Nieuwe conflictlijnen tekenden zich af. Culturele fricties ontstonden tussen en binnen staten. De *twin towers* zegen neer onder terroristisch geweld. Integratie werd een majeur thema. Europa begon zich bovendien te realiseren dat de vergrijzing, die tot dan toe vooral in langetermijnprognoses een rol speelde, dichterbij kwam. De *bubble* van de interneteconomie spatte uiteen met drastische vermogensverliezen voor bedrijven en particulieren als resultaat. Gevoegd bij een langzamerhand groeiende ongerustheid over de houdbaarheid van energiebronnen, tekent zich een massieve politieke en maatschappelijke agenda af. Agenda is in dit verband eigenlijk een veel te technisch woord. De term veronderstelt beheersbaarheid, een planmatige aanpak en overzicht. Het maatschappelijke klimaat voelt momenteel echter anders. Niet ten onrechte wordt gesproken over tijden van onbehagen, over verstarde verhoudingen, over de vrees van de middenklasse om terug te vallen in termen van welvaart en maatschappelijk houvast, over de noodzaak om de democratie te moderniseren.

Het is niet teveel gezegd om te stellen dat er sprake is van een meer of minder latente politieke legitimatiecrisis. Het jaar 2002 bracht opschudding in Den Haag. De partijpolitieke kaarten werden flink geschud. Sindsdien is het vertrouwen in de politiek niet toegenomen. Natuurlijk heeft dat te maken met de hervormingsagenda van het kabinet-Balkenende II. Een terechte hervormingsagenda: immers, regeren is vooruitzien en het is zaak om op tijd wissels om te zetten. Eén van de grote problemen van vooral het kabinet-Kok II was dat het geen zicht, laat staan enige greep had op de nieuwe vragen die zich aandienen. Vragen van integratie en vergrijzing. De agenda die zich daarmee aandient, was en is niet via CPB-modellen, via kleine aanpassingen van belastingtarieven en premies en via de ambtelijke routines af te werken. Zij vraagt juist om visie, overzicht en moed om de zaken aan te pakken. *No guts no glory*. Het huidige kabinet is doortastend. Het laat zaken niet op zijn beloop. Maar populair is het (nog) niet.

Nu zijn gradaties in populariteit nog geen graadmeter voor de mate van legitimiteit van de overheid. Toch is het mijns inziens niet overdreven om te stellen dat de politieke agenda van dit moment raakt aan de legitimatie van overheid zoals we die nu kennen.

WELVAARTSACCUMULATIE ALS LEGITIMATIEBASIS?

Het is inmiddels een bekend verhaal.² Spanningen op de arbeidsmarkt en schaarste aan gekwalificeerd personeel in vitale maatschappelijke sectoren als zorg en onderwijs, zetten het groeipotentieel van de economie en de houdbaarheid van de verzorgingsstaat onder druk.

De vergrijzing leidt tot meer kosten. Premies van de AOW, de pensioenen en de zorg zullen toenemen. Het aantal mensen dat deze kosten moet dragen neemt juist in omvang af. Ondertussen neemt ook de schaarste op de arbeidsmarkt toe. Binnen een klein aantal jaren zal bijvoorbeeld het tekort aan leerkrachten zomaar honderdduizend kunnen belopen. Ook in andere sectoren (zorg en techniek) is sprake van een forse vervangingsvraag. Schaarste zal de loonprijzen opdrijven. Het zal een hele toer zijn de economie bij die stijgende kosten en lonen nog voluit te laten draaien, zeker tegen het decor van opkomende economieën als India, China en Oost-Europa.

Bovendien zal de schaarste aan gekwalificeerde arbeidskrachten kunnen leiden tot wachtlijsten in de zorg, lesuitval op scholen of tekorten aan bijvoorbeeld politiepersoneel en jeugdhulpverleners. Zowel de economie als de verzorgingsstaat komen dan onder druk te staan. Tegen die achtergrond heeft het kabinet-Balkenende II een politieke hervormingsagenda opgesteld die er zijn mag. Het kabinet moderniseert het zorgstelsel, om het minder bureaucratisch te maken. Het kabinet hervormde de WAO. Het is bezig met vermindering van de regeldruk, met een herijking van het hoger onderwijs en het probeert de sociale zekerheid zo te veranderen dat mensen weer langer doorwerken. Langer doorwerken om ervoor te zorgen dat de beroepsbevolking beter op peil blijft en voorzieningen als zorg, onderwijs betaalbaar en bereikbaar blijven.

De daadkracht die bij het aanpakken van de sociaal-economische agenda (hervorming zorgstelsel, WAO, herijking hoger onderwijs) wordt getoond en de bijna calvinistische ijver waarmee de politieke agenda wordt opgepakt, hebben alles te maken met de dringende noodzaak de overheid een nieuwe legitimatie te geven. Kon de overheid nog niet eens zo heel lang geleden aanspraak maken op een soort natuurlijk gezag (al dan niet met religieuze noties ondersteund), momenteel ontleent zij haar legitimiteit vooral aan enerzijds het garanderen van economische vooruitgang en koopkracht en anderzijds het waarborgen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Dit is goed terug te zien tijdens verkiezingen. Partijen die kunnen bogen op economische groeivoorzichten, maken de meeste kans de verkiezingen te winnen. Wie bij de doorrekeningen van het CPB het beste scoort, heeft de wind in de rug. Naast de portemonnee zijn er de

basisvoorzieningen. Het kabinet dat wachtlijsten in de zorg weet terug te dringen, heeft een enorme streep voor. Wie het geld heeft om uitkeringen redelijk op peil te houden, kan met enig vertrouwen de politieke debatten tegemoet zien. Deze legitimatiegronden stellen ondertussen enorme eisen aan de overheid. Zij wordt geacht over conjunctuurcycli heen voor een redelijke koopkrachtontwikkeling te zorgen en belangrijke voorzieningen op peil te houden. Hoeveel moeite dat kost, is goed te zien aan het Europese stabiliteitspact. Overheden moeten streven naar een structureel overschot op de begroting om zo economische schokken te kunnen dem-

Geld waarborgt op een moderne manier het gezag van de overheid

pen en opvangen. Via economische groeimodellen is redelijk goed uit te rekenen welke financiële buffers de overheid nodig heeft om haar bronnen van legitimatie veilig te stellen. Geld waarborgt op een moderne manier het gezag van de

overheid. Dat dit niet gemakkelijk is als het economisch tegenzit, is inmiddels wel duidelijk. De 'min 3%-norm' wordt door grote lidstaten met grote regelmaat overschreden en dat tast inmiddels de legitimiteit (sic!) van de Europese Unie en haar financiële autoriteiten aan. Groeiende kosten van zorg en van de pensioenen zullen de financiële spelregels straks nog veel meer onder druk gaan zetten.

Daarbij komt dat een gezonde economie niet van geld alleen leeft: om de economie draaiend te houden, zijn niet alleen koopkracht en geld nodig, maar ook... arbeidskrachten. Schaarste schroeft immers lonen op en dat pakt niet alleen economisch nadelig uit, maar deze schaarste ondermijnt ook de andere legitimatiebron: de vaak arbeidsintensieve voorzieningen die de overheid in een verzorgingsstaat wordt geacht te garanderen, zoals onderwijs, zorg of de politieke en justitiële inzet. Als die te maken krijgen met onervulbare vacatures vertaalt zich dat direct in wachtlijsten, lesuitval of stijging van het percentage onopgeloste misdrijven. De overheid zal hierop worden aangesproken. Hier ligt de achtergrond van de spanningen tussen kabinet en vakbeweging. Het kabinet realiseert zich dat, wil het de verzorgingsarrangementen en daarmee de solidariteit in de toekomst overeind houden, het nodig is dat mensen niet te snel met vroegpensioen of met de VUT gaan. De druk van de arbeidsmarkt kan en mag — evenmin overigens als die van premies en belastingen — niet eenzijdig neerslaan bij de groep van 30- tot 50-jarigen. Reden om zowel te werken aan een versneling van de periode waarin jongeren studeren³, als aan verlenging van de periode waarin mensen effectief werken.⁴ Solidariteit komt daarmee behalve binnen de sfeer van de financiële afdrachten ook binnen de sfeer

van het betaald werken te liggen. Solidariteit vraagt met andere woorden om inzet in termen van ‘arbeidzaamheid’.

DE CULTURELE CONTRADICTIES VAN HET ARBEIDSBESTEL

Dat juist rond deze cluster van thema’s maatschappelijke spanningen zijn ontstaan, is niet zo verwonderlijk. Juist hier kristalliseren zich immers ‘culturele contradicties’ van ons maatschappelijke bestel uit. Die contradicties hebben alles te maken met de motieven van mensen om (betaald) te werken. Een onderwerp waarover grote sociologen als Max Weber, Daniel Bell en Christopher Lasch fraaie dingen hebben geschreven.

Max Webers these over de protestantse ethiek is breed bekend.⁵ Het protestantisme zorgde er zijns inziens voor dat de enkeling met een grote heilsangst tegenover God kwam te staan. Innerlijke ommekeer (en niet ‘de goede werken’) bleek noodzakelijk om in aanmerking te komen voor het heil en om niet voor eeuwig te worden verworpen. Reden waarom veel christenen zich existentieel gespannen afvroegen of die innerlijke ommekeer zich bij hen wel daadwerkelijk had voltrokken. Men nam dat uiterst serieus, ook al in het besef dat mensen zichzelf gemakkelijk voor de gek kunnen houden. Een fenomeen dat overigens in katholieke kring in de late Middeleeuwen in brede lagen voorkwam, zoals Jean Delumeau ons in omvangrijke studies als *Le péché et la peur* heeft laten zien.⁶ Oprecht berouw over een zondig leven ervaarde men als een belangrijk criterium om de innerlijke omkeer ofwel de *metanoia* in termen van oprechtheid te kunnen wegen. Het paradoxale is dat Maarten Luther juist óók op dit punt ageerde tegen het katholicisme! De Reformatie kwam aanvankelijk in verzet tegen dit zoeken en streven naar oprechte spijt. Spijt kan gezien worden als ervaren ongemak, als men faalt om aan geboden en wetten

*Institutionele dwang van
het bedrijf kwam in de plaats
van intrinsieke motivatie*

te voldoen. De Reformatie stelde nu juist dat een mens dat ook niet nodig heeft voor zijn heil. Dat heil komt *sola gratia*, alleen door de genade, tot de mens. Al te veel spijt kan erop wijzen dat men nog te veel waarde hecht aan het zelf volbrengen van de wet.⁷ Die ‘innerlijke bekering’ – calvinistisch gezien – zou moeten leiden tot levensheiliging. Een heiliging die de protestant niet zocht in het klooster en in het ascetisch leven binnen diens veilige muren, maar in het midden van de samenleving: in het dagelijkse leven. Het vermogen tot binnenwereldlijke ascese kwam tot uitdrukking in zowel een methodisch en gedisciplineerd bestaan als in het afzien van overdreven

consumptie. En dit moest wel een kenmerk zijn van de groep christenen die God had uitverkoren (al bestond er nooit zekerheid). Die innerlijke motivatie tot hard en methodisch werken bleef, gegeven de religieuze en godsdienstpsychologische drijfveren, uiteraard ook van kracht als de inzet zich in klinkende munt omzette en de protestant welvarend werd. Het geld werd niet geconsumeerd, maar opzijgezet. Geluk bestond niet uit bestedingsruimte en genot, maar uit plichtsbefef, moed en volharding. Zo ontstond ruimte voor investeringen en voor de expansie van bedrijven. Een ascetische ondernemingszin was geboren. Dat is wat Max Weber de geest van het kapitalisme noemde. Die ondernemingszin en ijver kwamen van binnenuit. Daar was geen externe prikkel voor nodig. Welvaart werd niet omwille van zichzelf gezocht.

Die geest van het kapitalisme en de daarmee gepaard gaande burgerlijke deugden, verschrompelden echter gaandeweg. Deze had zich echter — verzwagerd als zij was met het stedelijke en burgerlijke leven — intussen wél geïnstitutionaliseerd in ondernemingen en bedrijven. In instellingen die de stipte geest van het kapitalisme hadden omgezet in disciplinerende regels, onder meer inzake werktijden, investeringen en salarisverhoudingen. Zo verduurzaamde zich de innerlijke motivatie in structuren, bedrijven en instellingen. Die structuren kenden vervolgens hun eigen dynamiek en disciplinerende inslag. Werknemers werden geacht zich naar de inmiddels verzelfstandigde regels van het spel te voegen. Wat aanvankelijk een innerlijke drijfveer was, werd gaandeweg een uiterlijke en een in sociale structuren gestolde plicht. Weber zelf had weinig sympathie voor mensen die zich in die discipline voegden, zonder zich nog in de achterliggende drive te herkennen. Als zoon van een protestants-piëtistische moeder sprak hij in dat verband over *Fachmensen ohne Herz und Genussmenschen ohne Geist*. Vakmensen en genotsmensen: dat waren de meeste mensen nog wel, maar bij gratie van sociale mechanismen, van disciplinerende instellingen op de arbeidsmarkt en niet meer van binnenuit. Mensen werken omdat zij moeten werken voor hun levensonderhoud. Overlevingsdrang en institutionele dwang van het bedrijf kwamen in de plaats van de intrinsieke motivatie.

Daniel Bell maakte in 1976 een studie naar de contradicties die dit alles vervolgens weer opriep. Zijns inziens waren het gaandeweg niet meer (alleen) de institutionele dwang en de noodzaak om hard voor de schamele boterham te werken, die mensen aanspoorden zich in te zetten, maar de wens om aan meer financiële middelen te komen. Consumptie werd het trefwoord. Een extra vakantie, een grotere woning, een heerlijk diner, status en aanzien: het is alles te koop voor degene die geld heeft. Consumptiedrang en hedonisme staan aan de basis van productiviteit. Adam Smith

had het al gezegd: een voortdurende herdefiniëring van standaarden van comfort en gemak leiden tot productieverbeteringen en daarmee tot meer (ook algemene) welvaart. Voor de economie en de markt geldt dat zij er buitengewoon veel belang bij hebben dat behoefte van mensen aan nieuwe spullen en aan *gadgets* telkens opnieuw wordt opgewekt. Zonder

*Het hedonisme zal
het arbeidsethos gaandeweg
uithollen*

consumptie geen productie, zonder een onverzadigbare honger naar meer en naar de gemakken van het leven, rolt het geld niet, vindt er geen innovatie plaats en zal het arbeidsethos verschrompelen. Wie zich tevreden stelt met een kleine

kamer, een versleten bankstel of een tv uit de jaren zestig zal — zo is de veronderstelling — in de regel niet al te veel uren maken. Een enkeling kan zich dat nog permitteren, maar als soberheid en een ingetogen kooplust al te breed om zich heen zouden gaan heen grijpen, zou er toch een stevig economisch probleem ontstaan. Juist onverzadigbare behoeften prikkelen tot een expansie van productie en innovatie. Zoals gezegd: onder Schotse economen als Adam Smith was dit al een gebruikelijk inzicht. Daniel Bell draait deze redenering echter voor een deel om: de instituties van arbeidsmarkt en kapitalisme die een beroep doen op inzet, ijver en discipline, knagen tegelijkertijd via de hedonistische revenuen die zij in het vooruitzicht stellen, aan de fundamenteen waarop zij rusten. Het hedonisme zal met andere woorden het arbeidsethos gaandeweg uithollen.⁸

Met die spanning viel overigens nog wel te leven, zolang betaald werken een voorwaarde bleef voor voldoende koopkracht. Voor koopkracht die nodig is om de vakanties, de maaltijden of de nieuwste rages te kunnen betalen. Maar wat gebeurt er als het op peil houden van die koopkracht mogelijk is zonder er nog voor te hoeven te werken? Wat gebeurt er als de partner voldoende verdient om de levensstandaard vast te houden? Wat gebeurt er als het werken tussen het 25ste en 55ste levensjaar voldoende kapitaalopbouw oplevert om al snel met vroegpensioen te gaan? Wat gebeurt er als collectieve arbeidsovereenkomsten mensen massaal in staat stellen voor vervroegd pensioen te kiezen? Wat gebeurt er bij een studiefinancieringsstelsel dat studenten in staat stelt betaald werken wel heel erg lang uit te stellen?

Christopher Lasch stelde ooit in zijn mooie essay *Does democracy deserve to survive?*⁹, dat er lange tijd vanuit is gegaan dat zowel de democratie als de markt uiteindelijk zonder deugden zou kunnen functioneren. Liberale instituties — het marktmechanisme enerzijds en parlementen en gecontroleerde macht anderzijds — zouden voldoende zijn om een

vrije samenleving haar loop te laten hebben. Het karakter van de burger en de consument doet daarom uiteindelijk niet zo terzake. Min of meer neutrale mechanismen van vraag en aanbod — onder meer op de arbeidsmarkt — dan wel van ambitie en politieke controle, zouden vanzelf hun werk doen. De zucht naar welvaart prikkelt tot hard werken. De ambitie en de zoektocht naar status prikkelen *countervailing powers* — bijvoorbeeld de oppositie in een Kamer — om de ander nauwlettend in de gaten en daarmee scherp te houden. Voor een goede economie en democratie zijn geen deugden nodig. Sterker nog: ‘ondeugden’ als bezitsdrang en prestige pakken maatschappelijk gezien vaak heel goed uit. Lasch plaatst grote vraagtekens bij die redenering.¹⁰ Naar zijn stellige opvatting functioneert de samenleving momenteel nog steeds redelijk bij gratie van het geleende morele kapitaal: de morele bronnen van vroegere tijden en van de naweeën van de christelijk-religieuze tradities. Vertaald naar Daniel Bells arbeidsmarkt betekent dit dat naarmate die intrinsiek motiverende morele bronnen uitslijten én naarmate de institutionele dwang tot betaald werken afbrokkelt en nodig is om inkomen en koopkracht veilig te stellen, zal een groot deel van de mensen zo snel mogelijk willen stoppen met betaald werken. Nu de relatieve welvaart meer en meer mensen in staat stelt minder te werken — terwijl dat uit een oogpunt van de samenleving in bredere zin slecht uitpakt — is onze samenleving in de grond van de zaak weer meer aangewezen op een intrinsiek arbeidsethos. Maar juist dat is verwaarloosd.

De samenleving en de politiek die haar legitimatie zoeken in het vooruitzicht van welvaartsaccumulatie, komen hier dus met zichzelf in de knel. Als de prikkel om betaald te werken extrinsiek is en de daarmee gemoeide revenuen van koopkracht en vrije tijd — vanaf een bepaald moment — ook zonder betaald werken te bereiken zijn, dan zijn de gevolgen groot: welvaartsverlies en verschraling van belangrijke sociale diensten en vervolgens afbrokkeling van de daarin gelegen legitimiteit van de overheid. We gaan zeker in deze richting en het zal een *tour de force* zijn om dat bij te buigen. Ik zie drie, elkaar niet uitsluitende strategieën.

DRIE STRATEGIEËN

Gegeven de huidige demografische context en de aankomende spanningen op de arbeidsmarkt, kunnen drie strategieën worden gevolgd. De eerste is de extrinsieke prikkel tot meer werken toch weer te verstevigen, bijvoorbeeld door regelingen rond VUT, prepensioen en studiefinanciering te herijken. Gegeven de gegroeide verwachtingspatronen rond de overheid, is dat op zichzelf een moedige strategie. Een strategie waarbij ook de legitimatie voor overheidsoptreden ongemerkt verschuift. Die zoekt

dit overheidsoptreden in feite immers in de solidariteit tussen generaties! Juist die achtergrond maakt het verzet van de vakbeweging tegen de kabinetsplannen rond *VUT* en prepensioen zo merkwaardig, zo niet – gemeten aan de beleiden pretenties van de vakbeweging – ironisch en ongeloofwaardig. Terwijl het kabinet de solidariteit tussen generaties als grondslag voor zijn beleid kiest, opponeert de vakbeweging uit hoofde van verworven rechten en vooral een geprivilegieerde aanspraak van ouderen(!) op welvaart. Geprivilegieerd, omdat jongere generaties de riantere regelingen als sneeuw voor de zon zien verdwijnen.

Een tweede strategie bestaat uit het intrinsiek aantrekkelijker maken van het betaald werken. Door bijvoorbeeld structureel te investeren in de scholing van werknemers, door het mogelijk te maken dat oudere werknemers andere – meer begeleidende – functies krijgen, door demotie aantrekkelijker te maken, door het werk te ontbureaucratiseren (bijvoorbeeld in de zorg) of door fiscale regimes te versoepelen voor oudere werknemers: zo kunnen mensen worden gestimuleerd langer te blijven werken. In termen van Korver¹¹ zou hier kunnen worden gesproken van een esthetisch gekleurde intrinsieke motivatie tot werken. Uiteraard laten de twee genoemde strategieën zich goed met elkaar combineren. Als de eerder genoemde ‘vluchtroutes’ op de arbeidsmarkt afgesneden raken, hoeft dat een strategie om werken aantrekkelijk te maken en te houden, niet in de weg te staan, integendeel. Feit is dat de vakbeweging in dit opzicht wel degelijk een goede invalshoek koos en bijvoorbeeld om deze reden de levensloopregeling van méér kleur voorzag dan het kabinet aanvankelijk van plan was te doen. Vooral het CDA mag de vakbeweging daarvoor dankbaar zijn.

Een derde strategie – gevolgd door Lasch en bepleit door zowel Max Weber met zijn verantwoordingsethiek, als door Daniel Bell – is het zoeken naar de culturele bronnen van wat ik een ethisch-intrinsieke

*De staat moet zijn
legitimatie- en gezagsbronnen
verdiepen*

motivatie noem. Een motivatie die bestaat uit zelf gekozen en onderhouden persoonlijke discipline en inzet voor de ander. Bell sluit in dat verband aan bij de Deense denker Søren Kierkegaard wiens uitvoerig en erudiet onderbouwde

stelling was dat ethiek niet haaks staat op, maar juist voorwaarde is voor echt geluk, esthetiek en levensvreugde.¹² Voordat dit inzicht weer gemeengoed is, zal het nodige water door Rijn, Maas en Lek moeten stromen, maar Bell had er toch vertrouwen in. Hij vertrouwde erop dat het mikken op welvaart en bestedingsdrift uiteindelijk niet zou bevredigen.

Hij verwachtte dat het inzicht zou groeien dat een samenleving zonder waarden onleefbaar wordt.

HERIJKING LEGITIMATIE OVERHEID

Hoe dat ook zij: duidelijk moge zijn dat het ongemak in de huidige samenleving voor een deel samenhangt met de lacuneuze bronnen van legitimatie, die gaandeweg zijn ontstaan rond het overheidsoptreden. De staat kan welvaartsgroei, meer koopkracht en vrije tijd maar beperkt garanderen en materiële vooruitgang en ruime zorgarrangementen maar beperkt mogelijk maken. Daarom is het een hachelijke zaak daarin de legitimatie voor de staat te zoeken, zelfs al dient de staat te streven naar behartiging van het algemeen belang en het algemene welzijn. Die behartiging van het algemeen belang moet de staat niet nodeloos oprekken. Daarbij gaat het immers om de handhaving van het recht en het leggen van een sociale vloer in de samenleving, maar dan wel op zo'n manier dat *a.* burgers in eerste aanleg toch zelf – persoonlijk en gezamenlijk – verantwoordelijk zijn voor hun bestaan en *b.* dat die sociale vloeren betrekkelijk welvaartsbestendig zijn. Dan kun je natuurlijk misprijzend over sobere voorzieningen spreken, maar de keerzijde is wel dat de overheid alleen op die manier de rechtszekerheid op sociaal vlak kan dienen. Dat kon wel eens belangrijker voor het vertrouwen in de overheid zijn, dan een politiek die teveel belooft en dat bij de eerste de beste economische tegenvaller niet kan waarmaken. Over legitimatie gesproken!

Wie dit alles op zich laat inwerken, zal er niet zo vreemd van opkijken dat er sprake is van onbehagen in de cultuur, van een soms ongemakkelijke relatie tussen overheid en samenleving. Het is al gezegd: we leven namelijk in een periode waarin de overheid haar legitimatiebronnen weer aan het herijken is. Hierboven is betoogd dat dit ook hard nodig is.

Die noodzaak wordt nog eens onderstreept door het tweede grote vraagstuk dat zich momenteel aandient. Dat vraagstuk raakt evenzeer aan de bronnen van legitimatie voor de staat, zij het nu op een meer culturele in plaats van economische manier. Ik doel uiteraard op het vraagstuk van de integratie, van de verhouding tussen islam en rechtsstaat. Ook hier geldt dat gaandeweg inzichtelijk wordt dat noch de democratie noch de verzorgingsstaat het kan stellen zonder (burgerlijke) deugden, zonder intrinsieke motivaties en innerlijke affiniteit met de waarden van de democratische en sociale rechtsstaat. De overheid staat ondertussen voor de taak om die motivatie en affiniteit te verstevigen, juist ook door de legitimerende bronnen te herijken. Niet economische groei blijkt dan haar bron van legitimiteit, want die kan simpelweg langdurig afvlakken, maar noties als

rechtvaardigheid, persoonlijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke betrokkenheid, in zowel perioden van economische voor- als tegenspoed. Niet de afscherming van Europa van de (islamitische) buitenwereld, maar de ambitie om democratie, vrijheid en mensenrechten — uiteraard met beleid, maar wel gericht en vasthoudend — te verspreiden, blijkt bij uitstek een bron van legitimiteit. Op dit front kan eveneens worden geconstateerd dat veel te lang de culturele, morele en (joods-christelijke) religieuze bronnen áchter de democratie en rechtsstaat zijn veronachtzaamd. Ook hier moet worden geconstateerd dat de waarborgen die zijn gezocht in neutrale instituties en mechanismen (van markt en *countervailing powers*) en in een cultuur van waardevrij genieten en consumeren (wat ook een integratiestrategie was!), nu tekort blijken te schieten. Vandaar de noodzaak ons weer te verdiepen in de morele en geestelijke dieptelagen van onze rechtscultuur. Dat maakt paradoxaal genoeg het (zo nodig scherpe en kritische!) gesprek met bijvoorbeeld de islam eerst mogelijk.

Zo blijkt de staat zijn legitimatie- en gezagsbronnen te moeten herijken en verdiepen. Dat is hard nodig om het algemene welzijn ook in de 21ste eeuw te kunnen dienen, te bevorderen en om weer gezag te verwerven.

Literatuur

Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books 1976.

Jean Delumeau *Le Péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard, 1983.

Søren A. Kierkegaard, *Entweder/Oder Zweiter Teil*, 1922. Jena.

Christopher Lasch, 'Does democracy deserve to survive?', in: *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, by Christopher Lasch. New York: Norton, 1995

Christopher Lasch, *The true and only heaven. Progress and its critics*. London 1991.

Martin Luther, *Von wahrer und falscher Frömmigkeit*, Gütersloh 1977.

Carl Shapiro and Hal R. Varian, *Information Rules. A Strategic Guide to the Net-*

work Economy 1999, Harvard Business Press Book 1998.

Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of Wealth of Nations*. (1776)

Max Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, J. C. B. Mohr, Tübingen, Band xx, xxi (1904 en 1905). Recente uitgave in: Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen 1988.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De ontbrekende schakel. Leerrechten als verbinding tussen arbeidsmarkt en onderwijs*. Den Haag, 2004

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zekerheid op maat. Van nazorg naar voorzorg in de sociale zekerheid*. Den Haag 2004

Noten

- 1 Shapiro en Varian 1998.
- 2 Zie ook de bijdrage van Van Asselt in dit nummer.
- 3 Vandaar de leerrechten, zoals terug te vinden in het beleid van staatssecretaris Rutte. Zie Wetenschappelijk Instituut voor het cDA, *De ontbrekende schakel*.
- 4 Zie Wetenschappelijk Instituut voor het cDA, *Zekerheid op maat*.
- 5 Weber 1904/1905.
- 6 Delumeau 1983.
- 7 Luther 1977.
- 8 Bell 1976.
- 9 Lasch 1995, p. 80-91.